

📄 Muistokirjoituksia ja muistelmia

Pertti Hemánus ja suomalaisen tiedotusopin käännteet 1950-luvulta 1990-luvulle¹

Tieteentien historian voi kirjoittaa monesta lähtökohdasta käsin. Tarkastelun keskuksena voivat olla yksittäiset tieteentekijät, heidän yhteistyömuotonsa ja ne välineet, joilla tutkimusta suoritetaan, sekä näillä saadut tutkimustulokset. Vastaavasti on erotettavissa henkilö-, laitos-, koulukunta- samoin kuin käsite- ja teorianhistoriakin. Joskus henkilöhistoria tarjoaa mahdollisuuden valaista myös oppialan kehityksen muita puolia, vähän samaan tapaan kuin keskiajan ajattelussa mikromaailma näyttäytyi makromaailmalta pienoiskoossa. Pertti Hemánus (1934–2012) sopii hyvin tällaiseen tarkasteluun, koska hän kävi läpi sodanjälkeisen tiedotusoppimme keskeiset muutokset. Hemánus aloitti 1950-luvulla sanomalehtioppineena, siirtyi 1960-luvulla *mass communication researchin* (MCR) mukaiseen tutkimusotteeseen, vaihtoi 1970-luvulla marxismiin, ja selvitti 1980- ja 1990-luvulla välejään kulttuurintutkimuksen kanssa. Tarkastelemalla hieman lähemmin hänen kehitystään voi samalla valaista alan sodanjälkeisen oppihistorian suuria linjoja. – Puhun tiedotusopista ja joukkotiedotuksesta, koska ne ovat nimityksiä, joita Hemánus itse käytti ja jotka kaiken lisäksi kuvaavat hyvin hänen kantaansa oppiaineen luonteeseen.

Aika ennen käännteitä: sanomalehtioppi 1950-luvulla

Hemánus valmistui keuhällä 1956 yhteiskuntatieteiden kandidaatiksi sanomalehtiopin pro gradu -tutkielmalla *Johannes Linnankosken "Uusimaa" paikallislehtenä*. Opin näytettä on pidettävä varsin tyypillisenä sanomalehtiopillisena työnä sellaisena, kuin tämä oppiaine oli hahmottunut Eino Suovan (1895–1960) alaisena Yhteiskunnallisessa Korkeakoulussa.

Suova, alan ensimmäinen professori, antoi väitöskirjallaan *Aurora-seuran sanomalehti 1771–78* (1952) ilmeisen esikuvan Hemánuksen gradulle, jonka ohjaajana hän myös toimi. Suovalle sanomalehtioppi tutkii sanomalehden sisältöä ja niitä tekijöitä, joilla on siihen välitön vaikutus. Sanomalehtihistoria ei ole esimerkiksi aate- tai poliit-

tista historiaa, vaan sen näkökulma rajoittuu sanomalehtien tietynlaisena journalistisena tekstinä, kuten nykyään sanotaan. Keskeiset käsitteet Suovan sanomalehtianalyysissä koskevat journalistisia juttutyyppejä, joihin ovat uutinen, artikkeli, ajanviete ja ilmoitus. Väitöskirjan pääsisältönä on Suomen ensimmäisen sanomalehden sisällön kuvaaminen näiden neljän juttutyypin osalta. Esitystapa on kronikoiva ja referoiva sisältäen pitkiä otteita lehtikirjoituksista. Suova oli selvästi kotonaan vanhojen sanomalehtien parissa ja hän tunsikin laajalta lehdistön, varsinkin pohjoismaisen lehdistön historiaa – Aurora-seuran lehden kohdalla puhumme vielä Ruotsi–Suomen ajasta. Vaikka Suova viittaa saksalaisiin sanomalehtitieteilijöihin kuten Otto Grothiin ja Emil Dovifatiin, ei hän ole Saksasta saanut kuin ehkä joitakin yleisiä vaikutteita ja tukea lehtihistorialliselle tutkimukselle. Muissa kirjoituksissaan Suova käyttääkin paljon enemmän pohjoismaista kirjallisuutta.

Hemánuksen *Johannes Linnankosken "Uusimaa" paikallislehtenä* seuraa varsin uskollisesti Suovan väitöskirjan analyysitapaa, ja näin voi Hemánuksen sanoa aloittaneen akateemisen uransa sanomalehtioppineena. Johannes Linnankosken (oikealta nimeltään Vihtori Peltonen) päätoimittajakautta *Uusimaa*-lehdessä vuosina 1896–1900 oli aiemmin tutkinut Aarne Anttila. Anttilan Linnankoski-elämäkerran edellinen osa *Vihtori Peltonen – Johannes Linnankoski: elämä ja toiminta v:een 1900* (1921) on Suovan väitöskirjan ohella Hemánuksen toisena, joskin tällä kertaa enemmän kritikoitavana kiin-nekohtana. Anttilalla painopiste on toimittajasta kirjailijaksi siirtyneen Linnankosken artikkeleissa ja pakinoissa, kun taas Hemánus korostaa Linnankosken avuja uutistoi-mittajana. Painopisteen muutokseen sisältyy samalla Hemánuksen sanomalehtiopillinen perusteesi. Sen mukaan uutiset ovat sanomalehden ydinalue, koska "uutisten avulla luodaan sanomalehdestä sopiva foorumi artikkeleita varten", ei päinvastoin.

Suovan tapaan Hemánusin analyysi lähtee *Uusimaan* (tämä oli vanha taivutusmuoto) sisällöstä. Sitä hän taustoittaa Porvoossa ilmestyneen *Uusimaan* synnyn kuvauksella ja vertailemalla lehteä muun muassa pääkaupungin sanomalehtiin. Hemánuksen pro gradu -työ onkin hyvin yksityiskohtainen kuvaus *Uusimaan* kirjoituksista, mutta se käsittelee myös muita lehdenteen puolia kuten taloutta. Tekijä käy läpi sitä, mistä aiheista uutisia, artikkeleita ja pakinoita lehteen laadittiin, ja hän käsittelee erikseen laajan maaseutukirjeenvaihtajaverkoston lehdelle antamaa väriä. Analyysitapa on Suovan esimerkin mukaisesti sisältöä luokitteleva ja sanallisesti kuvaileva, joskin Hemánus on käyttänyt myös tilastoja kuvauksen välineenä. Nykykielellä kyse on siis aineistolähtöisestä laadullisesta tutkimuksesta.

Laatiessaan seuraavalla vuosikymmenellä väitöskirjaansa Hemánus tunsikin vetoa *mass communication researchiin*, jonka omaksuminen 1960-luvulla katsottiin välttämättömäksi oppiaineen modernisoimiseksi. MCR:n kannattajat, kuten myöhemmin marxilaiset, eivät yleensä pitäneet saksalaista sanomalehtitiedettä (*Zeitungswissenschaft*) ainoastaan vanhentuneena vaan myös epätieteellisenä. Hemánus itse suhtautui siihen myöhemmin hyvin kielteisesti korostaen, että Suovan lähestymistapa poikkesi *Zeitungswissenschaftista*. Näin ovi jäi auki sanomalehtiopin paluulle, kunhan tiedotusoppi sitä ennen olisi tehnyt riittävän monta käännöstä.

MCR-käännne 1960-luvulla

Mass communication research edusti kannattajilleen tieteellistä edistystä, ja MCR-käännne koettiin kuusikymmenluvulla luonnolliseksi. Sen imussa Hemánus valmisteli väitöskirjansa *Helsingin sanomalehtien rikosaineisto*, joka tarkastettiin vuonna 1966 Raino Vehmaksen toimiessa vastaväittäjänä. Vehmas (1929–1979), Suovan seuraaja professorina, ei ollut omassa sosiologian väitöskirjassaan käsitellyt joukkoviestintää, mutta hän laati 60-luvun ensipuoliskolla pari laajempaa tutkielmaa lehdistöaiheesta. Niissä hän sovelsi määrällistä sisällön erittelyä, jonka mahdollisuuksista sosiologit ja valtio-oppineet meilläkin keskustelivat pitkin kuusikymmenlukua. Hemánus omaksui omaan työhönsä sen, joskaan ei yksioikoisesti. Itse asiassa Hemánuksen väitöskirja voidaan nähdä yrityksenä välittää sanomalehtiopillista tutkimusta ja MCR:ää niin, että kummallekin tyypillinen painotus tulee työssä esiin.

Helsingin sanomalehtien rikosaineisto lähtee liikkeelle siitä MCR:n keskeisestä ohjelmasta, että empiirinen tutkimus ilman teorian johdatusta, siis pelkästään induktiivis-aineistolähtöisesti, ei ole paras menettelytapa. Tarvitaan teoreettisia käsitteitä ei ainoastaan aineiston kuvailuun, vaan myös sen selittämiseen. Tien tähän tarjoaa sodanjälkeisen amerikkalaisen sosiologian valtavirta, funktionalismi ja siitä johdetut sanomalehden yleiset ja rikosaineiston erityiset funktiot. Empiirisen tutkimuksen perusasetelma on siten seuraava: Sanomalehdellä on kaksi keskeistä yhteiskunnallista tehtävää, järjestelmän jatkuvuuden ylläpito ja sosiaalisen kiinteyden takaaminen. Edellistä tehtävää täyttää se lehden aineisto, joka valitaan asian tärkeyden vuoksi, jälkimmäistä se, joka koetaan laajalti kiinnostavaksi. Lehtien rikosaineistossa edellinen ilmenee normaaliuutisissa, jälkimmäinen sensaatiomaisessa tapauksessa (tällainen oli vuonna 1961 Tulilahden kolmoismurha). Lehtien rikoskirjoittelun vaihtelun syyt Hemánus puolestaan etsii kahdesta sanomalehtioppineelle ilmeisestä suunnasta: lehden päämääristä ja toimitustyön menetelmistä. Tutkimuksen keskeinen tulos on, että suomalainen sanomalehdistö ei ole sensaatiokuvaista ja rikosuutisointia parhaiten selittävä tekijä löytyy journalistiselle työlle ominaisista rutiineista.

MCR-käännne heijastuu Hemánuksen väitöskirjassa funktionalistisessa viitekehäyksessä ja tavallista hieman mutkikkaamman sisällön erittelyn käytössä – suorien jakaumien ja ristiintaulukointien lisäksi hän soveltaa kontingenssianalyysia. Hemánus ei kuitenkaan pyri hypoteesien testaukseen, jota MCR:ssä pidettiin varsinaisena tieteen menettelytapana, vaan hän ymmärtää työnsä eksploratiivisena, aineiston antamisena teorianmuodostukselle. Syyt tähän voi etsiä hänen sanomalehtiopillisesta taustastaan. Yleispätevä teoria, joka soveltuu kaikkiin sanomalehtiin kaikkina aikoina, on sanomalehden ymmärtämisen ja sen toiminnan parantamisen kannalta vähäarvoinen, hän toteaa eräessä kohtaa tutkimustaan. Tästä syystä Hemánus operoi kahdenlaisella yleisyystasolla. Yhtäältä hän analysoi koko vuoden 1961 rikosuutisointia, toisaalta hän keskittyy kahteen yksittäiseen uutistapahtumaan (joita hän kutsuu ”caseiksi”). Menettely voidaan nähdä tietoisena yrityksenä yhdistää yleistävä ja yksilöivä, nomoteettinen ja idiografinen, metodi. Numerotiedon lisäksi Hemánus tarvitsee myös sitä ”tiheää kuvausta”, jonka vain hermeneuttis-kuvaileva ote tarjoaa.

Hemánuksen tapa reagoida MCR-käänteeseen sekä jatkaa sanomalehtiopillista kysymyksenasettelua että merkitsee katkosta siihen. Sanomalehtioppi ja MCR pyrkivät kuvaamaan ja selittämään sanomalehteä, mutta niiden tieteenihanteet poikkesivat toisistaan. Sanomalehtiopissa tietoa kerätään ei-systemaattisella kuvauksella, tieto järjestetään ja luokitellaan tiettyjen peruskäsitteiden avulla kokonaisuudeksi, ja tiedon merkitys nähdään osin yleissivistyksellisenä, osin käytännöllisenä. MCR puolestaan tähtää systemaattisesti hankittuun ja viime kädessä teorialauseiden järjestelmänä ilmaistavaan tietoon, joka parhaassa tapauksessa tyydyttää sekä teoreettista tiedonjanoa että käytännöllisiä intressejä. Hemánuksen seuraavan, marxilaisen käänteeseen ymmärtämisen kannalta korostan sanomalehtiopin ja MCR:n tiedekäsitysten erossa yhtä seikkaa, tulosten mielekkyyttä. Tarkoitan lyhyesti asiallisen merkitsevyyden ja tilastollisen merkitsevyyden välistä kuilua. Sanomalehtiopissa, jossa analyysi pitäytyy tietyn kokonaisuuden kuvailussa, tätä ongelmaa ei synny: kaikki analyysitulokset liittyvät samaan kokonaisuuteen. MCR:ssä ongelma taas nousee, koska kaikilla tuloksilla ei ole merkitystä. Tämä ilmenee siinä, että Hemánuskin tarjoaa lukijalle kymmenin taulukoin tietoa, josta vain osalla on osoitettu yhteys tutkimuksen lopputulokseen. Suuri osa saadusta numerotiedosta on käyttökelvotonta. Tämä myös selittää, miksi *Helsingin sanomalehtien rikosaineisto* on Hemánuksen päämonografioista yksitoikkoisin lukea. Se esitystavan askeettisuus, johon tilastojen kommentointi helposti ajaa, sallii vähän tyylin liikkumavaraa ja lukemisen mielihyvää. Tästä voi varmistua vaikka katsomalla, miten Hemánus kirjoitti kuusikymmenluvun pamflettejaan (*Yhteiskunnan keskipiste*, 1963; *Kirkon salaliitto*, 1969).

Marxilaisen käänteeseen sosiologinen vaihe 1970-luvun ensipuoliskolla

Omien sanojensa mukaan Hemánus ei väitöskirjaa tehdessään ollut ajatellut yliopistouraa. Kiinnitys Yleisradion ohjelmakoordinaattoriksi 1960-luvun loppupuolella ja sen mahdollistamat kontaktit Yleisradion Pitkän tähtäyksen suunnittelun (PTS) ryhmän jäseniin muuttivat kuitenkin kaiken. Nyt älylliseksi tehtäväksi nousi ”Reporadion kokemusten tieteellistäminen” (muistelmateos *Väärä vakaumus*, 2002). Siihen avautui tilaisuus, kun aiemmin *Turun Sanomissa* vaikuttanut Raino Vehmas siirtyi seitsemänkymmenluvun alussa *Aamulehden* päätoimittajaksi. Pätevöityäkseen Vehmakselta avautuneeseen professorinvirkaan Hemánus laati respiittiaikana – instituutio, jota myöhempi kiireinen yliopistolaitoksemme ei enää tunne – joukon tutkimuksia, erityisesti *Joukkotiedotus piilovaikuttajana* -kirjan (1973), jotka avasivat hänelle tien Tampereen yliopiston professorin virkaan, kaksi vuotta Kaarle Nordenstrengin jälkeen. Yleisradion PTS-ryhmän alulle panema työ jatkui näin Tampereella, jonka tiedotusopintopaineet tulivat maailmalla tunnetuiksi Tampereen koulukuntana – koskaan sen jälkeen suomalainen alan tutkimus ei ole saavuttanut vastaavaa maailmanmainetta.

Seitsemänkymmenluku oli marxismin, Suomessa aluksi historiallisen materialismin ja sitten pääomalogisen marxismin vuosikymmen, ja tämä heijastui myös Hemánukseen. Hän oli kuulunut 60-luvun vapaamieliseen älymystöön, joka halusi sosiologisen

valistuksen avulla päästä eroon kodin, uskonnon ja isänmaan määrittämästä vanhoillisesta suomalaisuudesta. Seitsemänkymmenluvun taitteessa Hemánus, kuten eräät muut ikäpolvensa julkiset intellektuellit (ajattelen varsinkin Antti Eskolaa), siirtyi kuitenkin nopeasti ja suuriäänisesti vasemmalle. Väitöskirjan ja piilovaikutuskirjan vertailu kertoo asian. Hemánuksen väitöskirja oli osoittanut, että suomalaista rikosjournalismin käytäntöä määrittää ennen kaikkea rutiini – lehtien puoluekannalla, suomen- tai ruotsinkielisyydellä ja ilmestymisajankohdalla ei ollut suurtakaan merkitystä. Kaikki tämä, mikä vuonna 1966 oli osoitus suomalaisen lehdistön laadukkuudesta (se ei ollut sensaatiohakuista), oli seitsemän vuotta myöhemmin todiste siinä heijastuvasta porvarillisesta ylivallasta. Marxilaisen käänteän läpikäynyt Hemánus otti tehtäväkseen sen luonteen paljastamisen.

Robert K. Merton oli tunnetussa kirjoituksessaan 1940-luvun lopulla vertaillut saksalaista tiedonsosiologiaa ja amerikkalaista *mass communication researchiä*. Siinä missä edellinen käsitteli tärkeitä asioita, joiden paikkansapitävyydestä ei ollut mitään takeita, tuotti jälkimmäinen varmaa tietoa, jonka merkitys oli kyseenalainen, esitti Merton. Hemánuksen tavoitteena seitsemänkymmenluvun ensipuoliskolla voi katsoa olleen näiden kahden tavoitteen yhdistäminen: käsitellä suuria ja tärkeitä kysymyksiä tavalla, jonka pätevydestä olimme varmoja. Tähän päästiin, kun tiedotusoppi ymmärrettiin marxilaisena tiedonsosiologiana, joka tutkii yhteiskunnallista tiedonmuodostusta ja käyttää hyväksi MCR:n analyyttis-empiirisiä välineitä. *Joukkotiedotus piilovaikuttajana* (1973) ja *Propaganda joukkotiedotuksessa* (1975) ovat tämän ohjelman toteutusta. Edellinen on teoreettinen tutkimus, jossa hahmotetaan kokonaisvaltaisen tiedotusopin ääriviivat, ja jälkimmäinen empiirinen tutkimus suomalaisen lehdistön propagandistisuudesta. Kumpikaan ei silti johtanut jatkotutkimuksiin. Hemánus ei suuntautunut 70-luvun jälkipuolella sen tutkimusohjelman toteuttamiseen, jonka hän indoktrinaatiokirjan loppuluvussa esittää ja jota hän propagandakirjallaan täydentää. Syy sisältyy hänen omaksumaansa marxilaiseen tiedotusoppi- ja viestintäkäsitykseen.

Eino S. Revon vuosina 1965–1969 johtama Yleisradio, jonka tarinan Hemánus kertoo kirjassaan *Reporadion nousu ja tuho* (1972), toteutti kuusikymmenluvun vapaamielisten valistusihanteen. Manifestinsa se sai PTS-ryhmän julkaisuissa, jotka innoittivat Yrjö Ahmavaaran laatimaan vaikutusvaltaisen *Informaatio*-kirjan (1969). Ahmavaaran visiossa vapaa yhteiskunnallinen tiedonmuodostus ja tiedonvälitys tukee yksilöiden spontaaneja tiedostusprosesseja, niin että tuloksena on yleinen emansipoituminen. Kuusikymmenluvun vaihduttua seitsemänkymmenluvuksi tämä valistusoptimismi ei kuitenkaan ollut Hemánuksesta enää uskottava. Valistavan informaation sijaan porvarillinen yhteiskunta tuottaa indoktrinaatiota ja propagandaa, ne ovat objektiivisia välttämättömyyksiä porvariston hegemonian ylläpitämiseksi. Joukkoviestinnän manipulaatioselityksestä ja emansipaatiotelityksestä Hemánus valitsi siten edellisen. Tähän hänet ajoi MCR:n perua oleva funktionalismi, joskin nyt marxilaisittain tulkituna. Sen mukaan kaiken tiedotusopillisen teorian pohjana on yhteiskuntateoria, jonka perusajatus kuuluu: millainen yhteiskunta, sellainen joukkotiedotus. Yhteiskuntatyyppejä taas on kaksi, porvarillinen ja sosialistinen (omistussuhteiden luonne

määrittää Hemánuksella niiden peruseron). Laadullisesti toisenlainen joukkotiedotus edellyttää näin yhteiskuntatyyppin muuttamista.

Hemánuksen indoktrinaatio- ja propagandakäsitys edustaa seitsemänkymmenluvun marxilaisen ideologiakritiikin suomalaista muunnelmaa. Sille on yhteistä valtavirran marxismin tiedotusoppi- ja viestintäkäsityksen kanssa myös eräs piirre, negatiivisuus, joka tietyssä mielessä kääntyy itseään vastaan. Siirtymä MCR:stä marxismiin voidaan ymmärtää MCR:n keskeisen ongelman, tutkimustuloksia uhkaavan mieltävaltaisuuden ratkaisemisena. Kun *mass communication research*issä, matemaattisten luonnontieteiden saavutusten lumossa, haluttiin matematisoida joukkoviestinnän tarkastelu, ajaututtiin helposti numerosarjoihin, joille ei ollut mitään mielekästä tulkintaa. Se viestintäilmiöiden alistaminen systemaattiselle, ihannetapauksessa kokeen logiikkaa noudattavalle havaintojenteolle, jonka varaan Carl Hovland ja muut laskivat niin paljon MCR:n optimismin vuosina 1940-luvulla, ei ollutkaan seuraavan vuosikymmenen loppuun mennessä tuottanut toivottua varman tiedon kasvua, ja siksi Bernard Berelson povasi koko suuntauksen hajoamista. Hemánukselle marxismi puolestaan antoi lupauksen siitä, että MCR:n rajoituksista, jotka siis koskivat myös hänen omaa väitöskirjaansa, päästäisiin tuomalla mukaan yhteiskuntateoreettinen kokonaisviitekehys. Uskottavuutta sen selitysvoimalle antoi ympäröivä 60-luvun loppupuolen ja 70-luvun alkupuolen maailma, jossa ristiriidat silmin nähden kärjistyivät. Marxilainen käänne oli siten ymmärrettävä. Samalla siihen kuitenkin sisältyi yksi pulmakohta.

Pelastaessaan tiedotusopin mielekkyysperustan yhteiskuntateoreettisella tarkastelulla ja hegeliläis-marxilaisella olemusajattelulla Hemánus joutui samalla hyväksymään marxilaisen ideologiakritiikin negatiivisuuden: marxilainen tiedotusoppinut kyllä tiesi, mikä porvarillisessa yhteiskunnassa ja sen joukkotiedotuksessa oli pielessä, mutta jälkiporvarillisen yhteiskunnan kuvaamiseen hänellä oli vähemmän käsitteitä. Tämän pulman ratkaisemiseksi Hemánus tarvitsi jotain normatiivista mittapuuta. Indoktrinaatiokirjansa näkökentästä hän oli kokonaan poistanut kysymyksen siitä, ”onko objektiivista uutisvälitystä kohti pyrkiminen suotavaa vai ei”. Kun seitsemänkymmenluku vanheni ja järjestelmämuutoksen mahdollisuus alkoi hävitä näkökentästä, Hemánus kehitteli tunnetuimman rakennelmansa, käsityksen objektiivisesta joukkotiedotuksesta. Siinä hän jatkaa Ahmavaaran informaatiofilosofiaa.

Marxilaisen käänteen filosofinen vaihe 1970-luvun puolivälistä 1980-luvun taitteeseen

Seitsemänkymmenluku merkitsi filosofian merkityksen kasvua. Näin oli ihmistieteissä yleensä ja suomalaisessa tiedotusopissa erityisesti. Nordenstrengin *Tiedotusoppi* (1975) määritteli keskeisen filosofisen kysymyksen, josta muodostui Hemánuksen perusviitekehys. Tämä oli niin sanottu – tai ortodoksimarxilaisten siksi kutsuma – filosofian peruskysymys eli kysymys materialismin ja idealismin suhteesta. Ilman oikeaa vastausta siihen oletettiin kaiken tieteen kuten myös politiikan ja muun inhimillisen toiminnan päätyvän mystiikkaan ja tuulentupien rakenteluun.

Kiista materialismin ja idealismin suhteesta on tyypillinen 1800-luvun tiedeilmaiston tuote ja valistuksen uskontokritiikin jatke. Vuosisadan kuluessa luonnontieteet ottivat suuria harppauksia eteenpäin, mikä teki mahdolliseksi vähentää kristillisen maailman kuvan vaikutusvaltaa. Geologia osoitti maapallon iäksi muun, kuin mihin Raamatun nojalla oli päädytty, ja evoluutioteoria asetti kyseenalaiseksi ihmisen jumalallisen alkuperän. Näin syntyi ajatus tieteellisestä maailmankatsomuksesta, jonka nouseva työväenliike omaksui taistelevan materialismin muodossa ja joka 1900-luvun ensimmäisessä työväenvaltiossa Neuvostoliitossa sai valtiofilosofian aseman. Tähän tieteellisen materialismin perinteeseen Hemánus samastui ja halusi sen avulla ratkaista tiedotusopin perustavat kysymykset.

Kysymys materialismista ja idealismista koskee tajunnan ja todellisuuden suhdetta: materialisti lähtee todellisuuden ensisijaisuudesta tajuntaan nähden, idealisti niiden päinvastaisesta suhteesta. Asetelma vaikuttaa yksinkertaiselta, mutta siirrettäessä yhteiskunnallisiin ilmiöihin se mutkistuu. Jos tajuntaa on se, mikä on ihmisten päässä, ja todellisuutta se mikä on päiden ulkopuolella, kumpaa ovat yhteiskunnassa vaikuttavat aatteet, käsitystavat ja normit? Yksilön kannaltahan ne kuuluvat ulkoiseen todellisuuteen. Pulman ratkaisemiseksi marxilaisten piti jakaa yhteiskunnallinen todellisuus kahtia, taloudelliseen perustaan ja ideologiseen ylärakenteeseen. Näistä jälkimmäinen tulkittiin eräänlaiseksi yhteiskunnalliseksi tajunnaksi, jonka kausaalisenä syynä edellinen toimi (käsitys kausaalisuuden luonteesta vaihteli eri marxilaisissa perinteissä). Tämä peruskuvio toimi marxilaisen tiedotusopin sosiologisena viitekehysenä myös Hemánuksella. Se riitti kuitenkin vain joukkotiedotuksen kritiikkiin, muttei sen emansipatorisen luonteen määrittämiseen. Tähän tarvittiin sosiologian sijaan filosofiaa, täsmällisemmin sanoen teoreettista filosofiaa.

Hemánuksen töistä tunnetuin on yhdessä Ilkka Tervosen kanssa laadittu *Objektiivinen joukkotiedotus* (1980; teoksen esipuhe on päivätty kesäkuussa 1978). Hemánukselle materialismin voittokulku ja idealismin väistyminen on siinä itsestään selvyys, ja kyse on tämän maailmanhistoriallisen kehityskulun tukemisesta joukkotiedotuksessa ja sen tutkimuksessa. Tämä tapahtuu lähentämällä tiedotusoppi filosofiaan ontologian, tietoteorian ja kielifilosofian avulla. Ontologinen materialismi, tieto-opillinen realismi ja käsitekielen varaan rakennettu kielifilosofia tulevat nyt mittapuuksi, jolla Hemánus punnitsee oppialansa tutkimukset ja tutkijat jyviiin ja akanoihin. Se joukkotiedotus, jota tarvitaan tulevaisuuden hyvän yhteiskunnan rakentamiseen, on objektiivista kertoen mitä todellisuus todella on – eikä ainoastaan pinnaltaan vaan myös olemukseltaan. Joukkotiedotus voi siten osallistua ihmiskunnan vapautukseen levittämällä syvällisesti totta, ihannetapauksessa tieteellisen maailmankatsomuksen mukaista tietoa maailman menosta. Vaikka tämä ei käytännössä aina onnistu, sille asettavat kapitalismi ja vallitseva journalistinen kulttuuri omia rajojaan, tarjoaa objektiivisuus kuitenkin sillan olemassa olevan kritiikistä tulevan ennakointiin ja valmisteluun. Tämän edellytyksenä on joukkotiedotuksen ja tieteen välisen kuilun madaltaminen, periaatteessa poistaminen: kummankin olennaisena kriteerinä toimii uskollisuus todellisuudelle.

Hemánuksen objektiivisen joukkotiedotuksen käsitys paikkasi yhden aukon sosiologisen marxismin teoriarakennelmassa. Näin se eräässä suhteessa lähensi materialismia

Hemánuksen määrittelemään idealismiin kuten Frankfurtin koulukuntaan. Adornon sovituksen estetiikan tai Habermasin herruudettoman viestinnän käsitteen tavoin se antoi normatiivisen mittapuun erottaa toivottu ja epätoivottu asiantila. Hemánus ei kuitenkaan huomannut tekemänsä filosofisen ratkaisun yhtä keskeistä puolta, joka sitoi hänen käsiään. Tämä selittää sitä jyrkkyyttä, jolla hän kävi niin sanottua suurta journalismikeskustelua 80-luvun taitteessa. Kysymys koski teoreettisen ja käytännöllisen filosofian suhdetta.

Teoreettinen filosofia kysyy sitä mitä voimme tietää, käytännöllinen sitä mitä voimme tehdä ja toivoa. Yrjö Ahmavaara oli *Informaatio*-teoksellaan (1969) pukenut sanoiksi Reporadion yleisradiofilosofian, jonka kehittäjä johti Hemánuksen joukkotiedotuksen objektiivisuuden teoriaan. Työllään Ahmavaara jatkoi suomalaisen 1900-luvun teoreettisen filosofian suurta linjaa, joka liittyi tieteenfilosofiaan ja logiikkaan, erityisesti induktion teoriaan. Eino Kaila oli pannut suuntauksen liikkeelle maailmansotien välillä, ja sitä jatkoivat muiden muassa Georg Henrik von Wright, Jaakko Hintikka ja Ilkka Niiniluoto. Heistä Hintikalla oli tärkeä asema informaatioteorian nostamisessa huomion keskipisteeseen, ja myös Ahmavaara soveltaa kirjassaan semanttista informaatioteoriaa etsiessään Yleisradion ohjelmapolitiikalle induktiologista perustelua. Hemánus omaksuu Ahmavaaralta tämän puolen. Näin joukkoviestinnän keskeiseksi kysymykseksi nousee tiedonvälitys: joukkotiedotuksessa on kyse maailmaa koskevasta evidenssistä, sen tuottamisesta ja levittämisestä suurille ihmisjoukoille. Siksi objektiivisen joukkotiedotuksen ylväin tehtävä Hemánukselle on edistää tieteellisen maailmankatsomuksen leviämistä. Samalla valistusoptimismin mukaisesti Hemánus olettaa, että oikea tieto maailmasta saa ihmiset myös toimimaan oikein eli edistämään maailmahistorian suurta vapautusliikettä. Tämän puolestaan takaa arvojen objektiivisuus, se että ihmisillä voi olla objektiivista tietoa yhteiskunnan toivotavasta kehityssuunnasta. Hemánus ei kuitenkaan ota huomioon sitä täsmennystä, jonka Ahmavaara *Informaatio*-teoksen kolmannen painoksen (1975) lopussa tekee. Nimittäin objektiivisesta tiedosta ei voi johtaa objektiivisia normeja, koska se edellyttäisi täydellistä tietoa maailmasta. Näin objektiivinen joukkotiedotus ei voi ratkaista kysymystä siitä, miten kunakin historian hetkenä tulisi menetellä, jotta vapautettu maailma tulisi meitä lähemmäksi. Suomalaisen tiedotusopin objektiivisuuskeskustelussa ei näin ollut kyse vain niin sanotusta filosofian peruskysymyksestä materialismin ja idealismin välillä. Kysymys koski myös sitä, mikä on yhtäältä ontologian ja tieto-opin sekä toisaalta politiikan filosofian ja etiikan asema joukkoviestinnän pintaa syvemmälle menevässä tarkastelussa. Tämä ongelma tuli sitä ilmeisemmäksi, mitä kauemmaksi etäännyttiin 70-luvun kysymyksenasettelusta.

Seitsemänkymmenluvun aikana Hemánus kehitti marxilais-materialistisen joukkotiedotusteoriaansa. Sen tuli korjata MCR:n keskeiset positivistiset puutteet, joita olivat pinnallinen todellisuuskäsitys ja siitä seuraava tutkimustulosten mielivaltaisuus tai vaikea, usein mahdoton tulkittavuus, mutta myös tietyn hegemonistisen yhteiskuntäkäsityksen pönkittäminen. Siirtymä marxismiin voidaan siten nähdä perusteltuna, koska se lisäsi mahdollisuutta tiedotusopin tiedon selitysvoinan kasvattamiseen samalla, kun se kykeni myös palvelemaan edistyksellisiä yhteiskunnallisia intressejä.

Seitsemänkymmenluvun marxismi osoittautui kuitenkin myös Suomessa välivaiheeksi, osaksi sitä mitä myöhemmin alettiin kutsua ”teorian ajaksi”.

Kulttuurintutkimuksen käänne ja sanomalehtiopin paluu 1980-luvun alkupuolelta 1990-luvulle

Kahdeksankymmenluvun taite oli Hemánukselle epämiellyttävä. Juuri kun hän oli paikannut sosiologisen marxismin puutteita materialistisella filosofialla, tapahtui suomalaisen tiedotusopin marxilaisuuden hajoaminen. Se sosialististen maiden marxismi, johon Hemánus oli tukeutunut, sai nyt haastajikseen marxismin läntisiä versioita. Tärkein niistä oli pääomalogiikka, jonka Kauko Pietilä, Ahmavaarasta vauhtia ottanut hänkin, toi suomalaisten tiedotusoppineiden tietoisuuteen väitöskirjallaan *Formation of the Newspaper* (1980). Eikä tässä ollut vielä kaikki. Kahdeksankymmenluvun ensi vuosina alkoi Suomessa viimein nostaa päätään myös brittiläinen kulttuurintutkimus, ensin sen marxilainen variantti ja sitten yhä voimallisemmin jälki- ja ei-marxilainen lingvistinen käänne. Tampereen koulukunta, kärjessään Hemánus ja Nordenstreng, oli 70-luvun kuluessa tottunut oikealta tulevaan arvosteluun, mutta nyt alkoivat myös omat koirat purra. Hemánuksen reaktio oli psykologisesti ymmärrettävä, joskin kohtalokas hänen tutkimusohjelmansa koherenssin ja älyllisten voimien keskittämisen kannalta: hän pitäytyi yhä monotonisemmin filosofiseen kantaansa ja harjoitti sen avulla polemiikkia kaikkiin mahdollisiin suuntiin, joissa hän oli näkevinään irrationaalisuuden ja subjektivismien idun.

Hemánus tulkitsi 1980-luvun alusta vaikutustaan kasvattaneen kulttuurintutkimuksen osoitukseksi subjektivistisesta käännteestä. Tiedon- ja tieteenvastainen propaganda oli leviämässä yhteiskunnassa. Kyse oli Hemánukselle eräänlaisesta maailmanhistoriallisesta käännteestä: se materialismin ja tieteellisen maailmankuvan järkähtämätön eteneminen, jonka hän oli nähnyt uuden ajan historian punaisena lankana, oli nyt pysähtymässä ja mystifioiva hämääjättelu nostamassa laajalla rintamalla päätään. Hemánuksen reaktio ei ollut ainutkertainen, saihan hän filosofista tukea Ilkka Niiniluodolta. Itse asiassa Hemánuksen polemiikki kulttuurintutkimuksen lingvististä tai hermeneuttista käännettä vastaan oli vain suomalainen versio siitä kiistelystä, joka seuraavalla vuosikymmenellä käytiin Yhdysvalloissa tunnetuimpana vaiheenaan ns. Sokalin tapaus. Aatehistoriallisesti kyse oli valistuksen ja vastavalistuksen sekä tieteenfilosofisesti realismin ja sen vaihtoehtojen välisestä kiistelystä. Osallistuminen tähän keskusteluun vei pääosan Hemánuksen huomiosta kahdeksankymmenluvulla. Vuosikymmenen ajanhenki ei myöskään jättänyt Hemánusta entiselleen, vaan siirtyessään 90-luvulle hän palasi siihen mistä oli nelisen vuosikymmentä aikaisemmin lähtenyt liikkeelle. Käsittelen tätä paluuta sanomalehtioppiin kolmessa vaiheessa.

Hemánus oli aloittanut sanomalehden tutkijana mutta kosketus Reporadioon vei hänet seitsemänkymmenluvulla joukkotiedotuksen yleistarkasteluun. Kahdeksankymmenluvun koittaessa hän kuitenkin palasi sanomalehteen ja journalismiin. Lähtölaukauksena oli Kauko Pietilän kanssa laadittu kirjeenvaihtokirja *Seitsemän erää jour-*

nalismista (1982), jota seurasi Hemánuksen oma *Journalistinen vapaus* (1983). Jälkimmäinen teos on paradoksaalinen parissakin suhteessa. Sen empiirinen osa koostuu toimittajille tehdyistä teemahaastatteluista, joiden käsittely poikkeaa jyrkästi Hemánuksen aiemmin itselleen asettamista täsmällisyyden ja eksplisiittisyyden vaatimuksista. Hemánuksella ei ole nyt mitään sanottavaa siitä, miten hän on aineistonsa analysoinut. Hemánus kyllä toteaa teemoittaneensa ja tyypitelleensä aineistoaan ”tarkan lähiluvun” avulla, mutta itse menettelytavasta hänellä ei ole mitään kerrottavaa. Luopuminen niin MCR- kuin sosiologisen marxismin vaiheen metodi-ihanteesta oli selvä oire siitä, että hermeneuttinen käänne oli viemässä Hemánusta takaisin 50-luvun sanomalehtioppia muistuttavaan aineistolähtöiseen deskriptivismiin.

Toinen paradoksaalinen piirre liittyy vapauden käsitteeseen. Pääinvastaisista väitteistään huolimatta Hemánus määrittelee käsitteen negatiivisesti ja individualistisesti. Toisin sanoen journalistinen vapaus toteutuu hänen mukaansa silloin, kun yksittäinen toimittaja saa tehdä sitä minkä hyväksi katsoo ilman, että kukaan häntä siinä rajoittaa. Määrittely on negatiivinen, koska se ei ota kantaa journalismin päämääriin ja korostaa ainoastaan vapautta ulkoisesta väliintulosta, ja se on individualistinen, koska siitä puuttuu journalismin institutionaalinen puoli: kyse on toimittajan sananvapaudesta yksityishenkilönä, ei hänen panoksestaan journalismin yhteiskunnallisen tehtävän toteuttamiseen osana tiettyä toimituskollektiivia. Molemmat puolet ovat sinällään ongelmallisia. Niiden kritiikin sijaan minua silti kiinnostaa tässä ensi sijassa se, miten ne lähentävät Hemánuksen kantaa vanhaan sanomalehtioppiin: Hemánus kiinnostuu uudelleen sanomalehdenteosta ja journalistisesta työstä nähtynä yksittäisten toimittajien, ei pelkästään anonyymien uutisvirtojen kannalta.

Yhdessä Ilkka Tervosen kanssa kirjoitettu *Totuksista utopioihin* (1986) on yritys vastata kahdeksankymmenluvun uusiin avauksiin. Samalla se yrittää pitää vireillä objektiivisuuskeskustelua tilanteessa, jossa marxilaisella yhteiskuntateorialla ja realistisella tieto-opilla oli enää vähän kannattajia. Tekijät haluavat omien sanojensa mukaan ”synnyttää aggressioita, suuttuttua”, ja kirja on pikemmin tiedepamfletti kuin *Objektiivisuus joukkotiedotuksessa* -teoksen tapaan systemaattinen esitys. Näkökulmani kannalta keskeistä siinä on kuva aktiivisesta ihmisestä. Hemánus näet omaksuu 80-luvun kulttuurintutkimuksesta aktiivisen vastaanottajan idean yleiseksi ihmiskuvaksi. Tämä käy sitäkin helpommin, koska Hemánus näin vain palaa 60-luvun näkemyksiinsä pamfletissa *Yhteiskunnan keskipiste* – aktiivisen ihmisen ihannehan oli osa suomalaista sodanjälkeistä liberalismia, jonka avulla pyrittiin edesauttamaan irtaantumista autoritaarisesta kodin, uskonnon ja isänmaan perinteestä. Nyt se soveltuu perustelemaan journalismin tutkimista tutkimalla nimeltä mainittuja toimittajia, mikä tapahtuu *Lehtijutun opissa* -tutkielmassa (1992).

Hemánus ei myöhemmässä tuotannossaan viittaa kertaakaan gradutyöhönsä, joka säilyikin pitkään poikkeamana hänen tutkimustensa päälinjasta. Näin ei ollut enää 80-luvun vanhetessa ja 90-luvun koittaessa. *Lehtijutun opissa* -tutkimuksessa Hemánus palaa sanomalehtiopilliseen kysymyksenasetteluun, joskin nähtynä filosofian ja kulttuurintutkimuksen käänteen välineistön prisman läpi. Kyse on kolmen arvostetun toimittajan, Anu Seppälän, Tapani Ruokasen ja Juhani Melartin, työn tutkimisesta ana-

lysoimalla heidän juttujaan ja haastatteleamalla heitä. Gradussaan Hemánus oli syventynyt Johannes Linnankosken lehtikirjoitteluun keskeisinä analyttisinä välineinä juttutyypit ja kirjoitustyylit, erityisesti journalistisesti ammattitaitoinen kirjoittelu. Nyt hän keskittyy yhteen juttutyyppeihin, reportaasiin, ja paneutuu kolmen toimittajan erillaiseen tapaan koota juttujaan. Uutta on filosofinen käsitteistö ja metodiarsenaali. Hemánus puhuu toimittajista ”tekstiensä subjekteina”, ei juttujensa tekijöinä, ja hän tukeutuu kielitieteelliseen diskurssianalyysiin ja kirjallisuustieteelliseen narratologiaan, ei sanomalehtitieteelliseen juttutyypitutkimukseen. Lisäksi hän käyttää haastatteluja tiedonlähteenä. Kaikki tämä ei kuitenkaan muuta sitä, että hän on palannut Linnankoski-työnsä maisemaan. Eräs kehä on umpeutunut.

Kahdeksankymmenluvun hermeneuttinen käänne ymmärrettiin Suomessa marxismikritiikkinä. Näin oli siksi, että suomalaiseen tiedotusoppiin ei koskaan rantautunut se fenomenologinen ja hermeneuttinen marxismi, joka toisen maailmansodan jälkeen oli laajentanut marxismin värikirjoa eräissä muissa maissa. Siksi antisosiologismi ja subjektin paluu olivat ymmärrettäviä tunnuksia. Yhteiskunnan empiirinen ilmiöpinta ja yksilön kokemus, eivät yhteiskunnallisen olemisen syvärakenteet ja tietoisuuden varjopuoli, tuntuivat nyt siltä, minkä käsittelyä tiedotusopin edistys vaati. Vaikka Hemánus militanttina materialistina periaatteessa suhtautui kehitykseen kielteisesti, ajan syke oli niin voimakas että se veti hänet mukaansa. Niinpä pohtiessaan jäähyväisluennossa *Journalismi, ikkuna todellisuuteen?* (1997) uransa kehitystä Hemánus oli valmis tinkimään eräistä objektiivisen journalismin teorian pääasettamuksista, joskaan ei itse materialismiperiaatteesta. Vaikka journalismin kyky näyttää meille todellisuuden syvin olemus ei ollut hänelle enää itsestään selvää, kuten se oli ollut marxismin voiman päivinä, journalismi piti edelleen ikkunansa raolla todellisuuteen, halusimmepa sitä tai emme.

Hemánus tänään

Kaikkia ihmishengen tuotteita, kulttuurin objektivaatioita tai tekstejä, riippuen miten asia halutaan ilmaista, voidaan lähestyä kahdella perustavalla tavalla: dokumentteina tai monumentteina (Erwin Panofsky). Dokumentti valaisee ainoastaan syntyäikaansa, kun taas monumentti periaatteessa kaikkia aikoja. Myös tieteellisiä tekstejä ja tutkijanuran saavutuksia voidaan punnita sen nojalla, auttavatko ne meitä omien ongelmien ratkaisussa tai toimivatko ne muuten innostavina esikuvina. Olen edellä luonnehtinut Hemánuksen tieteellistä tuotantoa dokumentin näkökulmasta, kuvaamalla sitä miten hän tutkijanurallaan heijasti aikaansa mutta myös panoksellaan eri vuosikymmenillä auttoi tiedotusopin ajanhengen toteutumista. Lopuksi on syytä muutamalla sanalla katsoa samaa monumentin korkeudelta.

Hemánus oli sanomalehti-, pamfletti-, salapoliisi- ja tiedekirjailija, jolle kirjoittaminen selvästi tuotti iloa. Näin selittyy hänen laaja tuotantonsa, josta olen edellä poiminut esiin opinnäytteitä ja tunnettuja tutkimuksia. Kaikki ne eivät ole kestäneet aikaa yhtä hyvin. Linnankoski-gradu on nyt luettuna yllättävän tuore, kun taas hänen

kahdeksankymmenluvun työnsä, etenkin *Totuuksista utopioihin*, ovat liikaa sidottuja oman aikansa polemiikkeihin kestääkseen uudelleen lukua. Hemánus oli parhaimmillaan uransa alkupuolella, väitöskirjassaan *Helsingin sanomalehtien rikosaineisto* (1966) ja respiittityössään *Joukkotiedotus piilovaikuttajana* (1973). Molemmat ovat omassa lajissaan huolellisia töitä – edellinen MCR-perinteen mukaisena teorian ohjaamana empiirisenä, jälkimmäinen marxilaisviritteisenä teoreettisena tutkimuksena. Oma suosikkini on *Joukkotiedotus piilovaikuttajana*. Hemánus kykenee siinä yhdistämään *mass communication researchin* perinteen analyyttisen voiman marxismin synteettisyyteen. Lopputuloksena on haastava tutkimusohjelma. Sen elegantti arkkitehtuuri ei voi olla vetoamatta edelleenkin niihin, jotka arvostavat tieteessä teorianmuodostuksen systemaattista voimaa ja etsivät innoitusta omalle työlleen.

Viitteet

- 1 Kiitän Pentti Raittilaa kommentista käsikirjoitukseen ja Olli Ylöstä materiaaliavusta.